

Les ocupacions d'extrema dreta com a temptativa d'apropiació cultural. Una anàlisi comparat transnacional¹

CARLES VIÑAS GRÀCIA

Universitat de Barcelona

carlesvinas@ub.edu

<https://orcid.org/0000-0002-0489-6612>

RESUM

L'ocupació il·legal d'immobles de propietat pública o privada, monopolitzada fins fa pocs anys per col·lectius d'esquerra alternativa o llibertaris vinculats als moviments socials, s'ha vist alterada per la irrupció de grups neonazis i d'extrema dreta que han replicat formes d'activisme similars. El sorgiment d'ocupacions ultradretanes, tota una novetat en aquest entramat ideològic, ha evidenciat una voluntat de renovació i adaptació emmarcades en la disputa per l'hegemonia cultural plantejada per l'extrema dreta i la dreta radical. Un anàlisi comparatiu transnacional de les experiències pioneres a Alemanya, Itàlia i l'Estat espanyol ens permetrà conèixer els orígens i l'evolució del fenomen, tot establint similituds i dissemblances i la seva incidència política-social.

Paraules clau: Extrema dreta; ocupació; neonazisme; CasaPound; neofeixisme, dreta radical; Hogar Social Madrid

RESUMEN

Las ocupaciones de extrema derecha como tentativa de apropiación cultural. Un análisis comparado transnacional

La ocupación ilegal de inmuebles de propiedad pública o privada, monopolizada hasta hace pocos años por colectivos de izquierda alternativa o libertarios vinculados a los movimientos sociales, se ha visto alterada por la irrupción de grupos

¹ El present article forma part del Proyecto PID2020-112679GB-I00 "La derecha en la España democrática (1977-1996). Proyectos, actuación institucional y presencia social" finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación.

Fecha de recepción: 15/06/2021

Fecha de aceptación: 20/09/2021

neonazis y de extrema derecha que han replicado formas de activismo similares. El surgimiento de ocupaciones ultraderechistas, toda una novedad en dicho entramado ideológico, ha evidenciado una voluntad de renovación y adaptación enmarcadas en la disputa por la hegemonía cultural planteada por la extrema derecha y la derecha radical. Un análisis comparativo transnacional de las experiencias pioneras en Alemania, Italia y España nos permitirá conocer los orígenes y la evolución del fenómeno, estableciendo similitudes y diferencias y su incidencia política-social.

Palabras clave: Extrema derecha; ocupación; neonazismo; CasaPound; neofascismo, derecha radical; Hogar Social Madrid

ABSTRACT

Extreme-Right squatting as an attempt at cultural appropriation. A transnational comparative analysis

The illegal squatting of public or private property, monopolised until a few years ago by alternative left or libertarian collectives linked to social movements, has been altered by the irruption of neo-Nazi and right-wing groups that have replicated similar forms of activism. The emergence of far right occupations, a novelty in this ideological framework, has shown a desire for renewal and adaptation in the context of the dispute for cultural hegemony between the far right and the radical right. A transnational comparative analysis of the pioneering experiences in Germany, Italy and Spain will allow us to understand the origins and evolution of the phenomenon, establishing similarities and differences and its political-social impact.

Key words: Far right; Squatting; Neonazism; CasaPound; Neofascism; Hogar Social Madrid

§

I. PROPÒSIT

Coincidint amb l'inici de la Transició, la ultradreta espanyola va fluctuar entre una efímera representació institucional, mitjançant l'escó assolit el 1979 pel líder de Fuerza Nueva, Blas Piñar, i la seva marginalitat política producte d'una fragmentació endèmica que la va relegar a l'extra-parlamentarisme fins l'èxit de Vox a les eleccions autonòmiques andaluses de desembre de 2018.

Entre la reelecció frustrada de Piñar després del cop d'Estat del 23-F i l'accés de Vox a les institucions, l'extrema dreta espanyola va patir la seva particular travessa del desert.² Òrfena de lideratges, incapaç d'aglutinar les diverses formacions que pugnaven per assolir l'hegemonia, sense un programa consensuat i amb el llast que suposava l'activitat violenta de les bandes de joves ultradretans i neonazis als carrers, l'extrema dreta es va veure abocada a subsistir als marges de la política. Durant aquest període es van originar temptatives diverses que tractaren de reorganitzar aquest espai i el seu discurs. Des d'aquelles que van apostar per difondre l'ideari

² X. Casals: *La tentación neofascista en España*, Plaza & Janés, Barcelona, 1998; J. L. Rodríguez Jiménez: *Reaccionarios y golpistas. La extrema derecha en España: del tardofranquismo a la consolidación de la democracia (1967-1982)*, CSIC, Madrid, 1994 i F. Oliván (coord.): *El toro por los cuernos: Vox, la extrema derecha europea y el voto obrero*, Tecnos, Madrid, 2021.

nacional-revolucionari³ fins les que assumiren el missatge antiimmigració o les que persistiren en l'ultranacionalisme nostàlgic,⁴ passant per les que adoptaren els postulats de la dreta populista radical o les que explicitaren un neonazisme desacomplexat. Més enllà d'aquests intents per vertebrar una alternativa que pogués ser assumible per la ciutadania, en paral·lel, a partir de la dècada dels noranta es van assajar noves vies de penetració en àmbits poc explorats fins aleshores per l'extrema dreta, com l'ecologisme, la música, la moda, l'esport⁵ i, anys més tard, d'altres habitualment circumscrits als moviments socials o l'esquerra alternativa, com l'ocupació d'immobles sense el consentiment dels seus propietaris. En el present article abordem la darrera d'aquestes pràctiques a partir d'una comparativa transnacional que ens permetrà conèixer les finalitats de la mateixa, establir quins són els seus principals referents a Europa i analitzar el seu ideari, incidència i recorregut.

El fet d'examinar un fenomen històric relativament recent presenta algunes dificultats en l'àmbit metodològic, com és la pràctica inexistència d'obres acadèmiques sobre el subjecte d'estudi que ens ocupa. Malgrat això, hem compilat l'escassa bibliografia i els articles publicats sobre la matèria, tot i que la majoria aborden el fenomen de forma tangencial. Tanmateix, aquest conjunt de fonts secundàries ens ha permès bastir el context i la cronologia. Precisament, l'absència de publicacions, juntament amb el caràcter inèdit del fenomen en relació a la praxis habitual de l'extrema dreta, va ser el que va estimular el nostre interès per investigar l'ocupació de propietats privades o públiques per part de grups vinculats a aquest espectre ideològic.

2. L'APROPIACIÓ DE L'OCUPACIÓ COM A SÍMPTOMA DE LA DISPUTA PER L'HEGEMONIA CULTURAL

L'eclosió i desenvolupament de l'anomenat moviment okupa contemporani a Espanya va venir de la mà d'activistes que militaven a l'extrema esquerra o s'adcrivien a cercles llibertaris, als quals s'hi van unir joves procedents d'estils com el punk.⁶ Entre els referents inicials es trobaven els squatters britànics, els anomenats krakers neerlandesos o els centres ocupats autogestionats italians vinculats a l'extrema esquerra antiautoritària.⁷ Des de la seva implantació, el moviment va propugnar l'ocupació d'edificis, pisos o locals per ser condicionats com a habitatge o espais comunals —sota la denominació de centres socials— on allotjar-se o programar activitats respectivament. Un moviment que, a partir d'accions de desobediència civil sovint col·lectives, tractava de denunciar «*dominacions urbanes específiques, com l'exclusió residencial i l'especulació*

³ Corrent ideològica vinculada a l'extrema dreta apareguda als anys seixanta arran de la fundació de Jeune Europe (JE) que barreja elements del nacionalisme tradicional, el feixisme i el socialisme, que es presenta com alternativa (tercera via) al marxisme i al capitalisme. F. Gallego: *Una patria imaginaria*, Síntesis, Madrid, 2006, pp. 41-47.

⁴ X. M. Nuñez Seixas: *Suspiros de España. El nacionalismo español 1808-2018*, Planeta, Barcelona, pp. 87-95.

⁵ C. Froio; P. Castelli Gattinara; G. Bulli i M. Albanese: *CasaPound Italia. Contemporary Extreme-Right Politics*, Routledge, Londres, 2020, pp. 50-52; N. S. Love: *Trendy Fascism. White Power Music and the Future of Democracy*, State University of New York Press, Albany, 2016 i C. Miller-Idriss: *Hate in the Homeland. The New Global Far Right*, Princeton University Press, Princeton, 2020.

⁶ R. Adell Argilés i M. Martínez López (coords.): *¿Dónde están las llaves? El movimiento okupa: prácticas y contextos sociales*, Catarata, Madrid, 2004; M. Martínez López: *Okupaciones de viviendas y de centros sociales. Autogestión, contracultura y conflictos urbanos*, Virus, Barcelona, 2002; C. A. Guzmán-Concha: *Repensando el radicalismo político en Europa Occidental. El movimiento de centros sociales (okupación) en perspectiva comparada*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2012 i M. Domínguez; M. Á. Martínez i E. Lorenzi: *Okupaciones en movimiento. Derivas, estrategias y prácticas*, Tierra de nadie, Cienpueuelos, 2010.

⁷ C. Feixa i J. R. Saura (eds.): *Joves entre dos mons. Moviments juvenils a Europa i a l'Amèrica Llatina*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 2000, pp. 197 i C. Feixa, C. Costa i J. Pallarés (eds.): *Movimientos juveniles en la Península Ibérica. Graffitis, grifotas, okupas*, Ariel, Barcelona, 2002, pp. 92.

*immobiliària, i que ha recollit el relleu de moviments socials anteriors com el veïnal i el contracultural».*⁸ La filiació política dels seus integrants i el fet que qüestionessin la propietat privada o es definissin com antifeixistes van convertir al moviment okupa en objectiu dels ultradretans. Així, des dels anys vuitanta proliferaren els atacs a centres socials ocupats i les agressions als seus activistes per part de bandes ultradretanes i grups de caps rapats neonazis, com els ocorreguts a Barcelona durant els anys noranta.⁹ Per tant, fins la primera dècada del segle XXI el moviment okupa, no només va restar monopolitzat per l'esquerra alternativa,¹⁰ sinó que a més a més va ser fustigat per la ultradreta.¹¹

No obstant això, l'animadversió precedent va ser aparcada quan, arran de l'emergència d'una nova generació de joves militants d'extrema dreta, aquests tractaren d'emular les pràctiques dels seus adversaris polítics. A inicis del segle XXI, doncs, aquesta insòlita praxis va irrompre a Europa de la mà d'organitzacions vinculades a l'anomenat nacionalisme autònom¹² o el moviment identitari,¹³ com els alemanys Antikapitalistisches Kollektiv (AKK), Autonome Nationalisten Berlin o Junge Nationaldemokraten (JN) —les joventuts del NPD— o les successives reformulacions de grups francesos com Jeunesses Identitaires, Bloc Identitaire-Mouvement Social Européen o Génération Identitaire.¹⁴ Tots ells es van plantejar modernitzar la imatge de l'extrema dreta (de negativa i marginal a atractiva i trendy) a partir de crear una contracultura pròpia (on confluïssin música, moda, iconografia, comunicació i agitprop) i al fet de renovar les estratègies i un discurs focalitzat en la defensa d'una identitat (Europa, Occident)¹⁵ sustentada en el concepte ètnic de nació,¹⁶ allunyant-se, per tant, de les tesis del racisme biològic precedents.

A partir d'aleshores va ser habitual la presència d'aquesta extrema dreta autoanomenada «social i nacional» a actes com les protestes contra el G-20, les celebracions del Primer de Maig o les manifestacions contra el Banc Central Europeu.¹⁷ Quelcom inèdit que evidenciava la seva voluntat per disputar l'espai que tradicionalment havia ocupat l'esquerra alternativa o els moviments socials progressistes. És precisament en aquesta guerra cultural que lliura l'extrema dreta per l'hegemonia,¹⁸ inspirada en la reinterpretació de les tesis de Gramsci per part de la Nouvelle Droite francesa,¹⁹ on hem d'inserir l'adopció de l'ocupació il·legal d'immobles, fins

⁸ M. Martínez López: *Okupaciones de viviendas y de centros sociales. Autogestión, contracultura y conflictos urbanos*, Virus, Barcelona, 2002, pp. 135.

⁹ J. D.: *Que pagui Pujol. Una crònica punk de la Barcelona dels 80*, La Ciutat invisible, Barcelona, 2010, pp. 135.

¹⁰ M. C. Costa González: «Okupas. Cultura de contestación», *Revista de estudios de juventud*, 64 (2004), pp. 117-121 i R. Molina, R. Cejudo, J. A. Gavilán, M. Á. López i A. Mialdea: «En los márgenes de la ciudad transitada. El movimiento okupa como disidencia social», *Ambitos. Revista de estudios de ciencias sociales y humanidades*, 4 (2000), pp. 100-111.

¹¹ C. Fernández Villanueva (ed.): *Jóvenes violentos. Causas psicosociológicas de la violencia en grupo*, Icaria, Barcelona, 1998, pp. 30-31 i C. Feixa i L. Porzio: *Culturas juveniles en España (1960-2003)*, Injuve, Madrid, 2004, pp. 163.

¹² J. Schedler i A. Häusler: *Autonome Nationalisten. Neonazismus in Bewegung*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden, 2011 i T. Stud i J. Radke: *Neue Nazis. Jenseits der NPD: Populisten, Autonome Nationalisten und der Terror von rechts*, Kiepenheuer & Witsch, Colònia, 2012, pp. 75-240.

¹³ J. P. Zúquete: *The Identitarians. The Movement Against Globalism and Islam in Europe*, University of Notre Dame Press, Notre Dame, 2018, pp. 27-31.

¹⁴ *Ibidem*, pp. 27-32.

¹⁵ Una visió etnopluralista —que no considera cap raça o cultura superior a la resta però entén que la millor manera de preservar aquesta diversitat es evitar que es barregin— visible a campanyes com Defend Europe (Defensa Europa) que grups identitaris o vinculats al nacionalisme autònom van dur a terme els darrers anys amb l'objectiu de protegir la cultura i els valors que, segons ells, son propis de l'Europa Occidental (família, nació, identitat, cristianisme, ètnia...) *Ibidem*, pp. 142-145.

¹⁶ *Ibidem*, pp. 29.

¹⁷ C. Viñas: «Nacionalistes autònoms. L'altre Black Bloc», *El Temps*, 1746 (2017), pp. 29.

¹⁸ A. Juste: «Difusión y batalla cultural» a *De los neocón a los neonazis. La derecha radical en el estado español*, Rosa Luxemburg Stiftung, Madrid, 2021, pp. 336-357.

¹⁹ L. Cheles; R. Ferguson i M. Vaughan: *The Far Right in Western & Eastern Europe*, Logman, Londres, 1995, pp. 234-244; M. Á. Simón: *La extrema derecha en Europa desde 1945 a nuestros días*, Tecnos, Madrid, 2007, pp. 67-103 i D. L. Sanromán: *La Nueva derecha. Cuarenta años de agitación metapolítica*, CIS, Madrid, 2008.

llavors monopolitzada per l'extrema esquerra i els grups anarquistes, per part de les noves generacions ultradretanes. Així és com, seguint l'exemple dels seus homòlegs alemanys, francesos o italians, els ultradretans espanyols assumiren un discurs crític amb el capitalisme (percebut com una forma d'explotació de la classe treballadora per part d'especuladors que destrueixen la comunitat nacional que estan al servei de les elits del país),²⁰ la globalització o la política exterior d'Estats Units, que advoca per teories conspiracionistes i rebutja el multiculturalisme i la immigració. Una reformulació teòrica que pretén erigir-se en la via que els permeti incidir en aquell segment de la joventut aliè a l'activisme polític.

En aquesta mateixa línia s'emmarca l'adopció d'una estètica allunyada dels estereotips precedents (com la uniformitat representada pels caps rapats neonazis que vestien caçadores bomber i calçaven botes Dr. Martens) propera a l'exhibida, per exemple, pels integrants de l'anomenat Black Bloc (Bloc negre) vinculat al moviment autònom i antiglobalització lligat a l'anarquisme i l'esquerra antiautoritària. Un estil caracteritzat per un *look casual* esportiu, on predominen les peces de color negre i l'ús de passamuntanyes, gorres o caputxes per preservar l'anonimat. A banda de replicar la seva estètica també transformen la seva iconografia (logotip d'Acció Antifeixista adaptat), eslògans —Good Night White Pride passa a ser Good Night Left Side, o FCK NZS (Fuck Nazis) passa a ser LOVE NZS (Love Nazis)— o grafisme (ús de tipografies pròpies de l'escena hip-hop allunyades de les fonts gòtiques emprades per recordar l'època del Tercer Reich).²¹ Lluny resta la uniformitat estricta d'anys anteriors, quan les joventuts de les organitzacions d'extrema dreta lluien camises blaves i boines de color divers (roja en el cas de Fuerza Joven o negra en el dels militants del Frente de la Juventud). Les noves generacions aposten per una imatge moderna integradora, no diferenciadora, que no difereixi massa de la que llueixen els joves de la seva generació.

3. WEITLINSTRASSE 122.

UNA EXPERIÈNCIA INÈDITA EN EL NEONAZISME ALEMANY

A Alemanya el fenomen de l'ocupació d'immobles es va originar a la dècada dels setanta, impulsat des de cercles d'estudiants, com els K-Gruppen (de tendència marxista) o els Spontis (propers a l'antiautoritarisme).²² Ciutats com Hamburg o Frankfurt esdevingueren els epicentres del naixent moviment.²³ El desallotjament, però, el 1979, dels primers edificis, lluny d'apaivagar el fenomen el va reactivar com a estratègia d'habitatge alternatiu. A més a més, les pràctiques repressives afavoriren la radicalització d'un sector d'activistes, que s'autodefiniren com autònoms, que assumiren postulats anticapitalistes extremistes. Així, durant el bienni 1979-80 es va produir l'embranchada que acabà consolidant el moviment en favor de l'ocupació al país.

²⁰ C. Viñas: «Nacionalistes autònoms. L'altre Black Bloc», *El Temps*, 1746 (2017), pp. 30.

²¹ *Ibidem*, pp. 28-31.

²² B. Doherty: *Ideas and Actions in the Green Movement*, Routledge, Londres, 2002, pp. 50-54 i Geronimo: *Fire and Flames. A History of the German Autonomist Movement*, PM Press, Oakland, 2021, pp. 47-52.

²³ J. Warnecke: «Failed takeover: The phenomenon of right-wing squatting», a *Comparative approaches to informal housing around the globe*, UCL Press, Londres, 2020, pp. 225-226.

Aquest va evolucionar de manera fluctuant fins a les darreries de la dècada dels vuitanta, quan va iniciar una segona etapa d'expansió que es va caracteritzar per la conjuntura social derivada del col·lapse de la RDA.

L'estiu de 1990 només a Berlín est es van produir una dotzena d'ocupacions, sobretot a Mainzer straÙe (districte de Friedrichshain-Kreuzberg). En aquest context, en paral·lel a una nova onada d'ocupacions a Berlín i Potsdam —gràcies al gran nombre d'edificis deshabitats existents i al buit temporal de poder— i a l'ascens de l'extremisme de dretes a l'Alemanya oriental arran de la caiguda del mur de Berlín, s'originaren les primeres ocupacions neonazis. Així, el 18 de febrer de 1990 diversos militants de Nationale Alternative (NA),²⁴ una organització neonazi que defensava la repatriació dels estrangers creada l'any anterior sota el lideratge de Michael Kühnen,²⁵ ex membre del Freiheitliche Deutsche Partei (FAP),²⁶ ocuparen un immoble abandonat situat a Türirschmidtstraße, prop del centre de Berlín oriental. Era la primera vegada que un grup neonazi replicava les pràctiques dels grups autònoms i d'esquerreres en relació a l'ocupació d'edificis de propietat privada amb finalitats polítiques. Tanmateix, l'adopció de formes de protesta i activisme pròpies de l'esquerra radical per part dels neonazis es remuntava a les darreries dels anys setanta, quan escenificaren performances, anomenades *Eselsmasken-Aktion*, per negar l'existència de l'Holocaust.²⁷

Des d'aleshores els immobles es convertiren en el punt de trobada dels neonazis de Berlín oriental. També funcionaren com espai per dur a terme festes i celebracions i, fins i tot, acolliren un servei propi de notícies (Anti-antifa) i de producció de propaganda.²⁸ Entre els seus promotors trobem a Ingo Hasselbach, fundador de NA a Alemanya oriental, i Frank Lutz. L'objectiu era l'establiment del que anomenaren *National befreite Zone* (zona nacional alliberada), que «pretenen ser com una espècie d'estat dins l'Estat, un contrapès tercerposicionista i proselitista a les institucions existents, que serveixi per proporcionar alternatives econòmiques i socials a la població civil».²⁹

Tres mesos després, viure en cases abandonades es va tipificar com a delictes penal a tot el país. Les ocupacions realitzades abans del 30 de maig d'aquell any, però, van esdevenir legals, mentre les posteriors serien desallotjades per la força.³⁰ Poc després d'entrar en vigor aquesta jurisprudència, la façana del primer immoble ocupat pels neonazis va ser declarada d'interès històric. Com la nova llei els emparava, les autoritats van haver de facilitar una altra propietat als neonazis perquè abandonessin l'edifici i així poder garantir la seva preservació. Aleshores es van traslladar al número 122 de Weitlingstraße, al barri de Lichtenberg situat a l'est de la

²⁴ La formació es va erigir en el màxim exponent del neonazisme germano-oriental, arribant a establir lligams amb organitzacions similars, com el Gesinnungsgemeinschaft der Neuen Front (GdNF), Esperit Comunitari del Nou Front, creat el 1984 per Michael Kühnen, Christian Worch i Thomas Brehl. Exercí d'aglutinador de l'escena neonazi alemanya amb un destacat ascendent entre bandes de caps rapats. P. Hockenos: *Free to Hate. The Rise of the Right in Post-Communist Eastern Europe*, Routledge, Nova York, 1993, pp. 53-54.

²⁵ La mort de Kühnen el 25 d'abril de 1991 víctima de la SIDA va precipitar el declivi de la formació arran dels conflictes interns derivats de la manca de lideratge, el caràcter indisciplinat dels caps rapats i el trencament de relacions amb el GdNF un cop va transcendir la seva homosexualitat. Aleshores, part de la seva militància es va integrar a Deutsche Alternative (DA, Alternativa Alemanya), mentre altres membres participaren en grups com Freundeskreis Revolutionärer Volksozialisten (Amics de la Revolució Popular Socialista) o Kameradschaft Sozialrevolutionärer Nationalisten (Germandat de Nacionalistes Socialrevolucionaris). M. Schmidt: *La Alemania neonazi y sus ramificaciones en España y Europa*, Anaya & Mario Muchnik, Madrid, 1993, pp. 23-126. Vegeu també W. Bräuninger: *Kühnen. Porträt einer deutschen Karriere*, Hess, Bad Schussenried, 2016.

²⁶ P. Hockenos: *Free to Hate*, pp. 53.

²⁷ J. Warnecke: «Failed takeover: The phenomenon of right-wing squatting», a *Comparative approaches to informal housing around the globe*, UCL Press, Londres, 2020, pp. 229.

²⁸ *Ibidem*, pp. 228.

²⁹ R. Suso: *La claveguera marró. L'NSU i el terror neonazi a Alemanya*, Tigre de paper, Manresa, 2016, pp. 208.

³⁰ I. Hasselbach: *Führer-Ex. Memoirs of a former neo-nazi*, Chatto & Windus, Londres, 1996, pp. 101.

capital. L'edifici, de cinc plantes i un ampli àtic, comptava amb una dotzena d'apartaments de dos i tres habitacions i tenia una ubicació estratègica, motiu que explica perquè es va convertir en l'epicentre de l'activisme neonazi al Berlín oriental. L'espai, anomenat *Bürgerinitiative Wohnraumsanierung e.V.* (WOSAN eV, Iniciativa Ciutadana per a la Reorganització de l'Habitatge), es va convertir en la seu de Nationale Alternative i acollí diversos cursos de formació ideològica a la seva militància per part de veterans de les SS, com Joachim Modrack, o del mateix Kühnen. Poc després la comunitat es va ampliar amb l'ocupació de tres edificis adjacents, esdevenint una mena de fortalesa protegida amb filferada. A la façana principal van penjar una pancarta amb el lema "Dem Kommunismus keinen Fussbreit" (Ni un pam de terra pel comunisme).

La projecció mediàtica de l'ocupació, amb reportatges de televisió inclosos,³¹ va afavorir l'enrolament de nous membres al partit, que a finals de 1990 comptava amb 800 afiliats. Prop de tres-centes persones van acabar vivint en aquests edificis situats a Weitlingstraße que es comunicaven per un terrat comú. Entre els residents hi havia el propi Kühnen, Gary Rex Lauck (fundador el 1972 del NSDAP-AO, organització nord-americana que es pretenia hereva del Partit Nazi) i Gottfried Küssel (neonazi austríac que des de 1986 liderava el Volkstreue Ausserparlamentarische Opposition (VAPO)).³²

A pocs centenars de metres de distància, a Kreuziger Straße, activistes autònoms i anarquistes havien ocupat també diversos edificis. Això provocà enfrontaments entre aquests i els neonazis de NA.³³ Després de diverses manifestacions convocades per col·lectius antifeixistes que s'oposaven a la seva presència, finalment el 27 d'abril de 1990, només dos mesos després d'haver accedit a l'immoble, aquest fou desallotjat per la policia. Durant l'operatiu les forces de l'ordre van confiscar armes, còctels molotov i material propagandístic. Tots els dirigents de NA que es trobaven a l'immoble van ser detinguts i prop d'un centenar dels seus militants evacuats.

Berlín s'havia convertit en el referent del neonazisme alemany. D'ençà la caiguda del mur i la reunificació, les bandes de joves neonazis proliferaren, sobretot a l'antiga Alemanya oriental. Una expansió que obeí, en part, a la tasca de proselitisme duta a terme, precisament, per organitzacions com NA. L'activisme intens dels seus militants va afavorir la implantació de la formació a localitats com Dresden, Cottbus, Bitterfeld, Königs Wusterhausen, Rostock o Hamburg, on va arribar a promoure una candidatura pròpia, la Nationale Liste (NL) que va obtenir uns migrats resultats (assolint per exemple el 0'2% dels vots emesos) en diverses comtesses electorals celebrades el 1990.³⁴ Fet que, evidentment, també va precipitar el declivi de NA.

Tot i el seu recorregut efímer, Weitlingstraße 122 es va convertir en un referent de l'escena neonazi alemanya després d'haver aconseguit apropiar-se de parts de l'espai públic i incidir en la política i la vida cultural del barri.³⁵ Entre 1995 i 2001 Lichtenberg va ser considerat un refugi per l'escena neonazi i durant anys va continuar essent un focus de violència. L'experiència pionera d'ocupar immobles, malgrat no tenir continuïtat a la capital, va fer visible la disputa

³¹ Al respecte, Hasselbach recorda com va arribar a cobrar entre 200 i 1.000 marcs per entrevista. Si el periodista desitjava immortalitzar salutacions a la romana requeria un extra. La major part d'aquests ingressos anaven a parar a NA. I. Hasselbach: *Führer-Ex*, pp. 145-148.

³² J. Warnecke: «Failed takeover: The phenomenon of right-wing squatting», a *Comparative approaches to informal housing around the globe*, UCL Press, Londres, 2020, pp. 228.

³³ I. Hasselbach: *Führer-Ex*, pp. 114-125.

³⁴ J. Warnecke: «Failed takeover: The phenomenon of right-wing squatting», a *Comparative approaches to informal housing around the globe*, UCL Press, Londres, 2020, pp. 232.

³⁵ K. Luzar, B. Wagner, D. Borstel i G. Landgraf: *Rechtsextremismus in der Weitlingstraße- Mythos oder Realität*, ZDK Gesellschaft Demokratische Kultur, Berlin, 2006, pp. 60.

d'espais i pràctiques habitualment associades a l'esquerra alternativa o els moviments socials per part del nou moviment neonazi alemany que emergí entre finals dels anys vuitanta i inicis de la dècada següent, amb major presència als territoris que conformaven l'antiga RDA. A altres ciutats del país, com Dresden (considerada la capital del moviment neonazi alemany), Halle, Weimar, Lübeck o Saalfeld, diversos grups neonazis van seguir l'exemple de Weitlingstraße i van ocupar sengles edificis o fàbriques abandonades, tot i que la majoria van ser experiències efímeres. Paradoxalment, la prohibició de diverses organitzacions neonazis, iniciada el 1992, va acabar consolidant aquestes formes d'activisme manllevades de l'extrema esquerra. Com a reacció a la repressió governamental es va desenvolupar una escena de dreta autònoma o nacionalista autònoma que, inicialment, es va aixopugar orgànicament sota les anomenades Freie Kameradschaft (Germandats lliures), fet que els permetia resistir amb majors garanties l'embat de l'Estat en ser organitzacions sense estructura que dificultaven l'acció de la judicatura i les forces de l'ordre.³⁶ Posteriorment, partits com Der III: Weg (La Tercera Via), formació sorgida el 2013 arran d'una escissió del Nationaldemokratische Partei Deutschland (NPD, Partit Nacional Demòcrata d'Alemanya)³⁷ orientada vers l'istrasserisme (corrent que rememora el llegat de l'ala obrerista del NADAP liderada pels germans Gregor i Otto Strasser)³⁸ i vinculada al nacionalisme autònom que pretén transformar les formes d'activisme i el discurs del moviment neonazi,³⁹ en van prendre el relleu.

4. CENTRO SOCIALI DI DESTRA.

CASAPOUND COM A REFERENT DEL NEOFEIXISME DEL SEGLE XXI

A la segona meitat de la dècada dels setanta es va produir una transformació rellevant en l'àmbit de la *destra giovanile* italiana. Una nova generació, imbuïda de l'esperit del Maig del 68, es va allunyar de la doctrina reaccionària del Movimento Sociale Italiano (MSI), el principal partit post feixista del país, per adoptar pràctiques, hàbits, gustos musicals o estètiques pròpies aleshores de l'extrema esquerra mantenint, però, com a referent l'experiència de la República Social Italiana (RSI), la darrera expressió el feixisme italià.⁴⁰ Antiamericanisme, lluita contra els valors burgesos, tercera posició, exaltació romàntica de la revolució... un seguit d'elements que xocaven de ple, per exemple, amb la doctrina atlantista i d'ordre que preconitzava el MSI.⁴¹ L'anomenada *destra radicale* (dreta radical) es trobava en procés de construcció de la mà d'una nova generació de joves militants. Les conseqüències polítiques i repressives derivades de la

³⁶ J. Warnecke: «Failed takeover: The phenomenon of right-wing squatting», a *Comparative approaches to informal housing around the globe*, UCL Press, Londres, 2020, pp. 229.

³⁷ X. Casals: *Ultrapatriotas. Extrema derecha y nacionalismo de la guerra fría a la era de la globalización*, Crítica, Barcelona, 2003, pp. 105-113 i G. Botsch i Ch. Kopke: «National solidarity-no to globalization: the economic and sociopolitical platform of the National Democratic Party of Germany (NPD)», a *Right-wing Radicalism Today. Perspectives from Europe and the US*, Routledge, Londres, 2013, pp. 37-59.

³⁸ G. Bartsch: *Otto Strasser. Der linke Nationalsozialist*, Bublies Sigfried, Coblença, 2020.

³⁹ R. Suso: *La claveguera marró. L'NSU i el terror neonazi a Alemanya*, pp. 363-369.

⁴⁰ M. Re: «La deriva radical: CasaPound Italia y el fascismo del tercer milenio», *Revista de Estudios Políticos*, 189, 2020, pp. 265-270.

⁴¹ A. Villano: *Da Evola a Mao. La destra radicale dal neofascismo ai "nazimaoisti"*, Luni Editrice, Milà, pp. 166 i M. G. Cammelli: *Fascisti del terzo millennio. Per un'antropologia di CasaPound*, Ombre corte, Verona, 2015, pp. 26-38.

massacre de Bolonya ocorreguda el 2 d'agost de 1980, però, suposaren un sotrac en l'evolució d'aquest emergent sector polític.⁴² Caldria esperar gairebé una dècada perquè aquest espai es pogués recompondre mitjançant formes renovades d'activisme.

L'evolució cap al post feixisme de dreta populista del MSI, transformat en Alleanza Nazionale (AN) de la mà de Gianfranco Fini d'ençà 1995, juntament amb el seu gir vers el parlamentarisme va provocar la fragmentació de la dreta italiana hereva del feixisme. Aleshores diverses formacions, com Fiamma Tricolore, Fronte Sociale Nazionale, Forza Nuova o Azione Sociale, s'autoerigiren com a veritables successores del llegat mussolinià. D'entre aquest entramat d'organitzacions sorgiren els militants de la *destra non conforme* pioners en l'ocupació d'immobles a Roma. Un fenomen que fins aleshores, arreu del país i com succeïa a la resta d'Europa, s'associava amb grups d'extrema esquerra o anarquistes.

Cal remuntar-nos fins a les darreries del anys setanta per abordar el fenomen de les primeres ocupacions associades a l'extrema dreta italiana. En concret, estem parlant de dues experiències de trajectòria desigual dutes a terme per militants de Terza Posizione,⁴³ la primera es va produir el 1979 al comune de Palmarola, feu comunista, on durant dos anys van ajudar als veïns a construir habitatges il·legals ateses les mancances existents⁴⁴ i, de l'altra, la fàbrica Idrocalce de Parabita (Lecce), que va ser ocupada durant una vintena de dies el 1977 en solidaritat amb els seus treballadors arran del tancament i trasllat de l'empresa. La idea de fons era implicar-se en les lluites quotidianes com feien les esquerres emprant les mateixes formes d'activisme, com és el cas de l'ocupació amb finalitats reivindicatives o les lluites sindicals, àmbits d'actuació fins aleshores inèdits en l'extrema dreta transalpina. No és estrany, doncs, que autors com l'historiador Francesco Germinario defineixi aquest sector provinent de la *destra radicale* com a *destra proletaria*.⁴⁵

Arran d'algunes temptatives dutes a terme el 1987 per militants de l'organització estudiantil Fare Fronte, que acabaren al cap de poques hores en ser desallotjats per la policia, finalment les primeres ocupacions reeixides d'edificis per part de militants neofeixistes es produïren a Roma a les darreries de 1990. Membres del Fronte della Gioventù (FdG), les joventuts del MSI, van ocupar una antiga escola situada al carrer Bartolucci del barri de Monteverde. Bartolo, com fou coneguda popularment atès el nom del carrer on es trobava, es va convertir en l'epicentre de l'activitat de la joventut neofeixista romana. Tot i mantenir-se a l'immoble poc menys d'un any, aquella ocupació pionera esdevingué un model a replicar.

Després de diverses experiències similars en altres ciutats com Milà o Como, el 2002 s'ocupà a Roma un immoble abandonat, Casa Montag, que esdevingué, tot i precedents com l'Spazio Libero PortAperta, la primera *Occupazione Non Conforme* (ONC), denominació que va emprar la dreta radical per referir-se als seus centres socials ocupats, les anomenades ocupacions negres –per associació amb el color tradicional del feixisme–, que cal diferenciar de les posteriors *Occupazioni a Scopo Abitativo* (OSA) que prioritzen una solució en matèria d'habitatge.⁴⁶ Casa Montag, un edifici de propietat municipal situat al número 801 de via Tiberina, va esdevenir el punt de trobada de militants de *destra radicale* d'origen heterogeni, la majoria dels quals desen-

⁴² D. di Tullio: *Centri sociali di Destra. Occupazioni e culture non conformi*, Castelveccchi, Roma, 2006, pp. 5-12.

⁴³ Organització fundada el 1977 per Gabriele Adinolfi i Roberto Fiore, amb certa implantació a la perifèria romana que promovia l'ajuda social. Fiore acabaria fundant Forza Nuova, mentre Adinolfi s'implicaria en la gestació de CasaPound. M. Re: «La deriva radical: CasaPound Italia y el fascismo del tercer milenio», *Revista de Estudios Políticos*, 189, 2020, pp. 270-273 i G. Adinolfi i R. Fiore: *Noi Terza Posizione*, Settimo Sigillo, Roma, 2015.

⁴⁴ G. Casillo: *A destra della destra: Terza Posizione*, Tesi di laurea, Università degli studi del Molise, Campobasso, 2012, pp. 20-22.

⁴⁵ F. Germinario: *CasaPound. La destra proletaria e la "Comunità di lotta"*, Asterios, Trieste, 2018, p. 75.

⁴⁶ D. di Tullio: *Centri sociali di Destra. Occupazioni e culture non conformi*, pp. 161 i D. Di Nunzio i E. Toscano: *Dentro e fuori CasaPound. Capire il fascismo del terzo millennio*, Armando editore, Roma, 2011, pp. 33-38.

cisats amb la política partidista. L'any següent va ser ocupat també un immoble a la via Capo d'Àfrica del barri de Celio que fou batejat amb el nom de Foro 753. L'adopció de l'ocupació, però, no va ser ben rebuda pels sectors més tradicionals de l'extrema dreta italiana que entenien que era una pràctica pròpia de companys, en referència als militants d'esquerres. «*Les ocupacions les fan els paràsits*» els etzibaven els crítics.⁴⁷

No va ser, però, fins a inicis del segle XXI quan es van estendre arreu del país les ocupacions no conformes, vinculades a diverses organitzacions neofeixistes del país. La més rellevant, sense cap mena de dubte, va ser la duta a terme per CasaPound, un moviment polític i cultural gestat a Roma que va acabar convertint-se en el gran referent entre els cercles post feixistes europeus.

Un dels principals promotors de l'ocupació a Roma va ser Gianluca Iannone, un antic militant del FdG que posteriorment es va convertir en dirigent del Movimento Politico fundat el 1984 per Maurizio Boccacci. Iannone, que a més a més era el cantant del conjunt musical Zetazeroalfa,⁴⁸ es va erigir en el principal ideòleg i la cara més visible de CasaPound i de les OSA, el projecte endegat per tractar de resoldre el problema de l'habitatge a la capital.

La primera seu de CasaPound va ser ocupada el 26 de desembre de 2003. Ubicada al número 8 de la via Napoleone III, en ple centre històric romà, l'edifici de propietat estatal es va convertir en tot un símbol de la dreta radical i del neoesquadrisme emergent aleshores a Itàlia que va atraure a joves de formacions diverses, com Azione Giovani o Forza Nuova. Això va possibilitar l'obertura de centres similars a altres localitats del país, com Parma, Perugia, Sassari, Nàpols, Crotona o L'Aquila. En els darrers anys el nombre de seus ha arribat gairebé al centenar.⁴⁹

CasaPound es va proposar esdevenir «*una alternativa als processos de globalització en curs i a la lògica predominant del mercat i del consum, per afirmar una ètica de la sobirania popular [...] un intent de construir un espai de resistència, elaboració i acció col·lectiva on l'individu pugui expressar el seu compromís i personalitat*».⁵⁰ Els seus prop de 3.000 militants, autoproclamats neofeixistes revolucionaris, van prendre com a referents intel·lectuals a personatges com el futurista Filippo Tommaso Marinetti, l'escriptor Gabriele D'Annunzio o el poeta filofeixista nord-americà Ezra Pound, que va inspirar el nom del moviment. Mitjançant un discurs renovador van aconseguir transformar l'imaginari ultradretà i penetrar en el teixit social gràcies a la promoció d'un programa d'actuació assistencial, l'anomenat Progetto Mutuo Sociale,⁵¹ que cerca que l'Estat construeixi i vengui habitatges a preu de cost per garantir l'accés a un sostre a les famílies italianes sense llar.⁵²

Registrada oficialment com una associació de promoció social, CasaPound es va articular al voltant de voluntaris que treballen en diverses àrees: esportiva, cultural o solidària. Aquesta darrera s'insereix en l'estratègia de beneficència promoguda per formacions neofeixistes arreu d'Europa per ampliar el seu suport social. Al respecte, CasaPound va impulsar campanyes de

⁴⁷ D. di Tullio: *Centri sociali di Destra. Occupazioni e culture non conformi*, pp. 134. Reticències similars manifestaren neonazis espanyols, com el cap d'Alianza Nacional, Pedro Pablo Peña, quan alguns militants li plantejaren ocupar un edifici, «al nostre president li repugnava el concepte mateix perquè atemptava contra la propietat privada i perquè a Espanya únicament ocupaven els antifeixistes», a D. Saavedra: *Memoria de un exnazi. Veinte años en la extrema derecha española*, Penguin Random House, Barcelona, 2021, pp. 266-267.

⁴⁸ M. G. Cammelli: *Fascisti del terzo millennio. Per un'antropologia di CasaPound*, Ombre corte, Verona, 2015, pp. 63-64.

⁴⁹ C. Froio; P. Castelli Gattinara; G. Bulli i M. Albanese: *CasaPound Italia. Contemporary Extreme-Right Politics*, Routledge, Londres, 2020, pp. 30-34.

⁵⁰ D. Di Nunzio i E. Toscano: *Dentro e fuori CasaPound. Capire il fascismo del terzo millennio*, pp. 17.

⁵¹ D. di Tullio: *Centri sociali di Destra. Occupazioni e culture non conformi*, pp. 182-185 i D. Di Nunzio i E. Toscano: *Dentro e fuori CasaPound*, pp. 54-58.

⁵² No debades, el logotip de Casa Pound reproduceix l'efigie d'una tortuga que simbolitza aquest dret a l'habitatge d'un animal que sempre du la casa damunt les seves espatlles. D. di Tullio: *Centri sociali di Destra. Occupazioni e culture non conformi*, pp. 25-26.

recollida d'aliments per a persones en risc d'exclusió social i projectes d'ajuda humanitària a estats com Birmània, Kenya o Kosovo. A banda d'això, va dur a terme altres iniciatives, com l'emissora online Radio Bandiera Nera⁵³ o la publicació mensual de la revista *Occidentale*. També va promocionar la creació el 2006 del Blocco Studentesco, un sindicat d'estudiants neofeixistes, que actua de facto com la seva branca juvenil.⁵⁴ Dos anys més tard, Casa Pound es va registrar oficialment com a “associació de promoció social” prenent el nom de CasaPound Italia (CPI).

Més enllà de la reivindicació del dret a l'habitatge, CPI va desplegar un discurs nativista, identitari i ultranacionalista pretesament allunyat de la xenofòbia (explicitat en el seu lema «0% racisme, 100% identitat»), que combina amb altres eixos programàtics, com la sobirania energètica considerada prioritària (nacionalització de l'energia elèctrica i de la resta de sectors estratègics, retorn a l'energia termonuclear...), l'ecologisme, la defensa d'un europeisme deslligat de la UE (àrea comercial europea restringida, suspensió acords Schengen...), la nostàlgia vers la Roma imperial, el tradicionalisme (concepte conservador de família, rebuig de l'avortament), l'intervencionisme econòmic de l'Estat (control públic de la banca, creació d'una Banca Nazionale Etica, proteccionisme...), l'etnopluralisme, la política anti immigració (crítica del model multicultural, restriccions d'accés al país...), la contraposició de la sobirania popular nacional vers la globalització, el dret a l'educació,⁵⁵ o la percepció d'Europa com un projecte civilitzador, una idea que deixa entreveure la influència de la Nouvelle Droite en el seu corpus teòric.⁵⁶ Tot plegat, a més, emmarcat dins una concepció metapolítica, aquella activitat cultural que precedeix a l'acció política (música, art, estètica, publicacions...)

Els seus plantejaments assoliren una certa projecció, en part gràcies a la hibridització «*resultat de la combinació estratègica de característiques organitzatives i activitats inspirades en diferents cultures polítiques, la política institucional de partits i la política de continguts no institucionals*».⁵⁷ En realitat, el que persegueix CPI —en combinar demandes d'ordre i autoritarisme (idees d'extrema dreta) amb pràctiques com l'ocupació (temàtiques d'extrema esquerra)— és renovar els usos de l'extrema dreta per fer-la més acceptable en el debat públic. En definitiva, crear una marca pròpia (*brand*) a partir d'una manera determinada de fer política que sigui singular, reconeguda i, per tant, assumible per gran part de la població malgrat que aquesta sigui estrictament deutora de les idees del feixisme històric.

L'any 2011 CPI es va transformar en partit polític per poder concórrer a les eleccions sota el lideratge de Simone Di Stefano. Així ho va fer als comicis locals celebrats el 2011 quan va presentar candidats en diverses llistes cíviques o coalicions de dreta (com Sovranità) fins que dos anys més tard ja es va presentar en solitari. De fet, CPI va abordar les campanyes electorals «*com a part d'un projecte polític i cultural més ampli que implica tàctiques no convencionals i una mobilització no institucional*».⁵⁸ Malgrat l'alta visibilitat mediàtica i social obtinguda,⁵⁹ i tot i alguns èxits puntuals a escala municipalista⁶⁰ i el fet d'assolir una certa incidència en l'agenda política del

⁵³ E. Rosati: *CasaPound Italia. Fascisti del Terzo Millennio*, Mimesis, Milà, 2018, pp. 179-185.

⁵⁴ C. Froio; P. Castelli Gattinara; G. Bulli i M. Albanese: *CasaPound Italia. Contemporary Extreme-Right Politics*, pp. 72-74; E. Rosati: *CasaPound Italia. Fascisti del Terzo Millennio*, pp. 195-199 i D. di Tullio: *Centri sociali di Destra. Occupazioni e culture non conformi*, pp. 61-63.

⁵⁵ M. G. Cammelli: *Fascisti del terzo millennio. Per un'antropologia di CasaPound*, pp. 40-55.

⁵⁶ C. Froio; P. Castelli Gattinara; G. Bulli i M. Albanese: *CasaPound Italia. Contemporary Extreme-Right Politics*, pp. 56.

⁵⁷ *Ibidem*, pp. 2.

⁵⁸ *Ibidem*, pp. 8.

⁵⁹ M. G. Cammelli: *Fascisti del terzo millennio. Per un'antropologia di CasaPound*, pp. 117.

⁶⁰ P. Berizzi: *Nazi Italia. Viaggio in un Paese che si è riscoperto fascista*, Baldini+Castoldi, Milà, 2018, pp. 230.

país, els escassos suports rebuts en la majoria d'eleccions,⁶¹ que situaren CPI en la marginalitat institucional, van provocar que el juny de 2019 decidís posar fi a l'experiència electoral com a organització partit-moviment i tornés a focalitzar la seva actuació en l'àmbit de l'activisme social. Tanmateix, gràcies a la cobertura obtinguda per part dels mitjans CPI va poder «rutinitzar les seves idees d'extrema dreta en l'esfera pública, contribuint així a radicalitzar els principals debats».⁶²

5. L'ALTERNATIVA SOCIAL-PATRIOTA. HOGAR SOCIAL MADRID

Entre les experiències organitzatives transgressores que irromperen als anys vuitanta i noranta en l'entramat de l'extrema dreta espanyola cal destacar, pel seu caràcter innovador, Bases Autónomas (BBAA).⁶³ La seva irrupció va comportar un activisme insòlit en el si de l'extrema dreta, com corrobora l'historiador Xavier Casals quan les defineix com «una de les manifestacions renovadores més notables del neofeixisme espanyol alternatiu».⁶⁴ La militància de BBAA va ser heterogènia, agrupant des d'estudiants universitaris, fins a caps rapats o seguidors radicals de futbol. Un altre aspecte diferenciador va ser la seva vocació renovadora, evident en l'ús d'una iconografia transgressora o de referents inèdits fins llavors a les anomenades forces nacionals.

Mitjançant un discurs explícit i radical i un activisme de carrer bel·ligerant que exhortava a l'acció directa, BBAA va tractar de desbordar el tradicionalisme nostàlgic del franquisme imperant aleshores a l'extrema dreta espanyola, «trenquen amb els mètodes dels feixistes clàssics: l'absència de líders clars i d'organitzacions de masses els apropen al model organitzatiu llibertari en forma de xarxa tan peculiar dels nous moviments socials».⁶⁵ No debades, es va definir com una organització nacional-revolucionària i va reivindicar a referents ideològics antagònics, com el Che Guevara, Mussolini, Durruti, José Antonio Primo de Rivera, Bakunin o Ramiro Ledesma Ramos, fet que va originar un cert confusionisme en l'entramat ultradretà. Per això, alguns investigadors han definit BBAA com una organització «anarco-nazi» o «anarco-feixista»⁶⁶ que prioritzava les pràctiques activistes a la teorització.⁶⁷ Malgrat puntuals reaparicions als anys noranta, l'experiència basista va deixar un pòsit en forma de simbologia, estètica, noves formes d'activisme, la difusió d'un discurs rupturista i provocador (antiautoritari, antisistema, crític amb l'Església i l'Exèrcit...) i la penetració en àmbits aliens fins llavors a l'extrema dreta (estadis de futbol, concerts...) Tot plegat va convertir BBAA en una organització referencial que «va apuntar una via potencial d'evolució futura d'aquest espai polític: la possibilitat d'incorporar a sectors juvenils i/o marginals

⁶¹ C. Froio; P. Castelli Gattinara; G. Bulli i M. Albanese: *CasaPound Italia. Contemporary Extreme-Right Politics*, pp. 102-115; M. Albanese; G. Bulli; P. Castelli Gattinara i C. Froio: *Fascisti di un altro millennio? Crisi e partecipazione in CasaPound Italia*, Bonanno, Roma, 2014, pp. 110-118 i M. Re: «La deriva radical: CasaPound Italia y el fascismo del tercer milenio», *Revista de Estudios Políticos*, 189, 2020, pp. 274-276.

⁶² C. Froio; P. Castelli Gattinara; G. Bulli i M. Albanese: *CasaPound Italia. Contemporary Extreme-Right Politics*, pp. 8-9.

⁶³ Creades la tardor de 1983 a Madrid per dos ex membres de las Juventudes Nacional Revolucionarias (JNR), grup escindit del Círculo Español de Amigos de Europa (CEDADE), organització pionera del neonazisme espanyol. J. L. Rodríguez Jiménez: *¿Nuevos fascismos? Extrema derecha y neofascismo en Europa y Estados Unidos*, Península, Barcelona, 1998, pp. 310-313.

⁶⁴ X. Casals: *Neonazis en España. De las audiciones wagnerianas a los skinheads (1966-1995)*, Grijalbo, Barcelona, 1995, p. 213.

⁶⁵ X. Godàs i Pérez: *Política del disenso. Sociología de los movimientos sociales*, Icaria, Barcelona, 2007, p. 159.

⁶⁶ X. Casals: *Neonazis en España. De las audiciones wagnerianas a los skinheads (1966-1995)*, pp. 225-227; F. Gallego: *Una patria imaginaria*, pp. 307-319 i M. Sánchez Soler: *Descenso a los fascismos*, Ediciones B, Barcelona, 1998, pp. 121-127.

⁶⁷ F. Gallego: *Una patria imaginaria*, p. 308.

[...] o bé tradicionalment adscrits a un univers ideològic considerat d'esquerres (*squatters, insubmisos*).⁶⁸ Un llegat que, posteriorment, reivindicarien i tractarien de recuperar experiències com Hogar Social Zaragoza (HSZ) i Hogar Social Madrid (HSM).

A Espanya, una de les experiències pioneres es va dur a terme a Saragossa. El juny de 2014 un grup de joves vinculats a diverses organitzacions d'extrema dreta, com La Falange (FE),⁶⁹ Alianza Nacional (AN), la filial aragonesa del Movimiento Social Republicano (MSR)⁷⁰ o la seva branca juvenil, la Liga Joven, ocuparen un edifici d'habitatges, buit des de feia tres anys, ubicat al número 83 de la Avinguda Compromiso de Caspe del barri de las Fuentes de la capital aragonesa, que anomenaren Hogar Social Zaragoza (HSZ). El MSR, una formació nacional-revolucionària fundada el 1999 que recollia l'herència d'Alternativa Europea (AE), ja duia anys recollint aliments per redistribuir-los entre la població autòctona des de la seva seu.⁷¹

L'objectiu d'HSZ era emular el model promogut per CasaPound Italia per donar allotjament a famílies espanyoles sense recursos, com evidenciava el cartell col·locat a una de les portes de l'edifici: «*Milers d'habitatges buits i famílies vivint al carrer. Prou! Ni usura ni especulació*».⁷² Per dur-ho a terme van promoure l'ocupació de l'esmentat edifici que tres mesos després acollia a tres persones sense llar. A banda de realitzar recollides d'aliments sota el lema «*Ajudes socials pels nacionals*», també van col·laborar amb l'Asociación Ecologista Hispania verde, entitat que promovia un «*ecologisme dissident*». A una entrevista, els membres d'HSZ manifestaren: «*Nosaltres no som un moviment polític, no pretenem fer política. Lo nostre és la solidaritat cap als més desfavorits del nostre poble i la única aspiració fora d'això és la de crear un sentiment de comunitat*».⁷³

Les picabaralles internes pel lideratge provocaren que els militants falangistes acabessin abandonant l'ocupació⁷⁴ on es va mantenir la facció que tractava de desvincular-se de «*qualsevol partit polític o ideologia*».⁷⁵ Aquestes desavinences, juntament amb la pressió veïnal i l'escissió que va patir el MSR, van precipitar el 2016 la dissolució del projecte.

Seguint l'exemple de l'ocupació saragossana, a les darreries de 2014 va ser ocupat a la capital espanyola un edifici situat al número 11 de carrer Juan de Olías del barri de Tetúan, que fou anomenat Hogar Social Madrid Ramiro Ledesma. El seu nom s'inspirava en el seu homòleg aragonès i a més retia homenatge a l'ideòleg del nacional-sindicalisme, Ramiro Ledesma Ramos,⁷⁶ qui fou cofundador el 1931 juntament amb Onésimo Redondo de las Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalistas (JONS) i esdevingué un dels principals referents polítics d'Hogar Social Madrid (HSM).⁷⁷

⁶⁸ X. Casals: *Neonazis en España*, pp. 226.

⁶⁹ M. Madueño Álvarez: *El falangismo en la España actual (1977-2020)*, Sílex, Madrid, 2021, pp. 270-277.

⁷⁰ «Hogar Social, fascismo disfrazado de solidaridad», *AraInfo*, 7-3-2015.

⁷¹ Els militants del MSR que van participar en l'ocupació la van dur a terme sense comptar amb el consentiment de la direcció. De fet, aquest episodi va ser un dels desencadenants de l'escissió de la formació l'estiu de 2014, quan diversos dirigents, com el secretari general Juan Antonio Llopart o el president Antonio Martínez Cayuela, l'abandonaren per crear Soberanía y Libertad (SyL). D. L. Sanromán: *La Nueva derecha. Cuarenta años de agitación metapolítica*, CIS, Madrid, 2008, pp. 327-331 i F. Gallego: *Una patria imaginaria*, pp. 394-415.

⁷² «Un partido neonazi ocupa un edificio en Las Fuentes para crear un hogar social», *Heraldo de Aragón*, 24-6-2014.

⁷³ «Entrevista al Hogar Social Zaragoza», *El Cadenazo*, 14-10-2014.

⁷⁴ «Comunicado sobre Hogar Social Zaragoza», *La Falange*, 25-8-2014.

⁷⁵ «Segundo comunicado del Hogar Social Zaragoza», 21-6-2014.

⁷⁶ F. Gallego: *Ramiro Ledesma Ramos y el fascismo español*, Síntesis, Madrid, 2005.

⁷⁷ Quan el 31 de gener de 2015 es va inaugurar la sala de conferències de l'edifici ocupat per HSM, la primera xerrada que es va impartir, a càrrec del periodista i cap nacional de Falange de les JONS a la dècada dels noranta Gustavo Morales Delgado, duia per títol «Acción y juventud en Ramiro Ledesma». Morales va ser un dels promotors el 1999 de la Fundació Ramiro Ledesma Ramos. Cartell de l'acte difós a través del compte oficial de twitter d'HSM (26-1-2015).

Com els seus homòlegs saragossans, els madrilenys també distribuïren aliments entre persones necessitades, una activitat que s'emmarcava en l'estratègia de «preferència nacional» duta a terme per col·lectius similars arreu d'Europa. A la vegada reproduïren tàctiques i discursos provinents de moviments socials (com la Plataforma d'Afectats per la Hipoteca, Rodea el Congreso o el 15M) o, fins i tot, de partits polítics com Podemos.⁷⁸ No debades es definiren com “socialistes, anticapitalistes, antiglobalització i antiestablishment”.⁷⁹

Inicialment integraren HSM una seixantena de membres, procedents de formacions diverses, como Alianza Nacional,⁸⁰ o de grups de seguidors radicals de futbol com Suburbios Firm,⁸¹ nucli escindit del Frente Atlético, o Outlaw Madrid, vinculats als Ultras Sur madrildistes i a Hammerskins España (HSE),⁸² evidenciant així les seves connexions amb els caps rapats neo-nazis i els grups organitzats de seguidors radicals de futbol,⁸³ que malgrat la rivalitat aferrissada que mantenien cohabitaren sense problemes.

Després de l'aturada de l'activitat d'HSZ, el seu homòleg madrileny es va erigir en el principal referent de les anomenades «ocupacions patriotes» o «ocupacions non conformes», denominacions que reproduïen les emprades per CPI i els seus *centri sociali di destra*, el model que va inspirar el conjunt d'experiències similars sorgides a posteriori a l'Estat espanyol, entre les quals trobem les anomenades Associacions Culturals d'Ajuda Nacional⁸⁴ o iniciatives com Proyecto Impulso (Castelló), l'Hogar Social Patriota Maria Luisa Navarro (València) o el Casal Tramuntana (Barcelona), entre d'altres.⁸⁵

En una primera etapa, HSM va desenvolupar una alter-activisme ingent, que comprenia des d'oferir una alternativa habitacional a famílies sense recursos, fins a la beneficència (col·lectes, recollida i distribució d'aliments, joguines i tota mena d'estrís per a campanyes o causes caritatives diverses, classes particulars o l'acollida de famílies necessitades) passant per la formació militant (conferències, debats, presentacions de llibres, servei de biblioteca) o la promoció de la cultura física (entrenaments de boxa i KI, seminaris i vetllades de boxa, senderisme). A més, va compaginar aquestes pràctiques amb una presència dinàmica a les xarxes socials que li va atorgar una projecció que sobrepassava la seva dimensió real, combinant així un activisme dual (de carrer i virtual).

Aquesta primera ocupació, però, va tenir una curta durada atès que el setembre es va produir el desallotjament de l'edifici per ordre judicial després de la denúncia dels propietaris. Lluny d'abandonar el projecte, els seus integrants iniciaren un periple d'ocupacions per més una

⁷⁸ A. Álvarez-Benavides i F. Jiménez Aguilar: «Estrategias de comunicación de la nueva extrema derecha española. De Hogar Social Madrid a Vox, del alter-activismo a la doctrina de shock», *Estudios de la Paz y el Conflicto. Revista Latinoamericana*, 2 (2020), pp. 71-72.

⁷⁹ A. Álvarez-Benavides: «Elementos para el análisis de una nueva extrema derecha española», a *Movimientos sociales, acción colectiva y cambio social en perspectiva. Continuidades y cambios en el estudio de los movimientos sociales*, Fundación Betiko, Abadiño, 2019, pp. 64.

⁸⁰ D. Saavedra: *Memorias de un ex nazi*, pp. 267.

⁸¹ Integrat per seguidors provinents de seccions del Frente Atlético (FA), com TNT, Nueva Guardia o Nord Boys. Acabaren expulsats de la graderia ocupada pel FA per les seves suposades connivències amb els Ultras Sur del Reial Madrid. A partir de llavors es situaren al gol oposat de l'estadi Vicente Calderón on fou habitual l'exhibició de banderes amb el logotip d'HSM.

⁸² C. Hidalgo: «Outlaw, la escisión de Ultras Sur, de capa caída por la pandèmia», *ABC*, 6-3-2021. Vegeu també C. Viñas: *Skinheads a Espanya. Orígens, implantació i dinàmiques internes (1980-2010)*, Tesi doctoral, UB, 2012, pp. 333-340.

⁸³ Sobre la incidència dels grups radicals organitzats de seguidors de futbol vegeu C. Viñas: *El mundo ultra. Los radicales del fútbol español*, Temas de Hoy, Madrid, 2005 i C. Viñas: *Tolerancia zero. La violencia en el fútbol*, Angle editorial, Barcelona, 2006. Al voltant de la vinculació entre rapats neonazis i grups radicals vegeu C. Viñas: *Skinheads a Catalunya*, Columna, Barcelona, 2004, pp. 211-252.

⁸⁴ F. Jiménez Aguilar i A. Álvarez-Benavides: «Asociaciones Culturales de Ayuda Nacional. La emergencia de una extrema derecha alternativa en España», *Tiempo devorado. Revista de historia actual*, 1 (2019), pp. 54-83.

⁸⁵ V. Morencos Jaén: «Las estrategias de institucionalización de la nueva derecha radical española, 2002-2017», *Política y Gobernanza. Revista de Investigaciones y Análisis Político*, 3, 2019, pp. 91.

desena d'immobles de la capital. Malgrat els continus desallotjaments i la incertesa que aquests suposaren, HSM va aconseguir consolidar el seu projecte més enllà de mantenir una ocupació prolongada. Una situació de provisionalitat que, tanmateix, no va evitar que els seus integrants trasladesin el seu activisme als carrers. De fet, potser va ser aquesta temporalitat discontinua la que va afavorir que a partir de març de 2015 els seus militants duguessin a terme un nombre rellevant d'accions fora de la seva seu, des de manifestacions,⁸⁶ concentracions davant seus judicials o plens, col·locació de pancartes de denúncia en edificis públics, convocatòries per aturar desnonaments i protestes⁸⁷ i performances diverses, com la recreació de les execucions d'Estat Islàmic a la via pública.⁸⁸ Un activisme prolífic que va atraure a uns mitjans de comunicació que acabaren exercint d'altaveu de les seves proclames «*políticament incorrectes*» amb que pretenen erosionar els consensos i drets socials que s'entenen inqüestionables.

Així, seguint l'exemple de CPI, i després de superar la fase de «*crear teixit social*»,⁸⁹ el 28 de febrer de 2019 HSM es va inscriure com a partit polític al registre del Ministeri de l'Interior amb la idea de poder concórrer en futures convocatòries electorals. Com a presidenta de la formació apareixia Melisa Domínguez Rodríguez, fins aleshores portaveu i cara més visible d'HSM, encimbellada per determinats mitjans com a figura de referència de la renovada extrema dreta espanyola. No obstant, la irrupció de Vox al panorama polític espanyol, arran del seu èxit als comicis autonòmics andalusos de 2018, va frenar les expectatives d'HSM en deixar sense espai polític a la nova formació i erigir-se en el pal de paller de la dreta radical populista espanyola.

6. NOVES PRÀCTIQUES, VELS DISCURSOS

Després de conèixer les tres experiències cal tenir present com, en realitat, el que evidencien és l'evolució de la disputa que la dreta radical planteja des dels anys seixanta de la mà de la Nouvelle Droite en el camp de l'hegemonia cultural, l'objectiu de la qual és desplaçar cap a la dreta l'eix polític tot resseguint la teoria gramsciana que explicita com només es pot conquerir el poder polític si abans es produeix un apoderament cultural.

El fet que grups neonazis i neofeixistes s'apropiïn de pràctiques activistes circumscrites fins fa pocs anys a l'extrema esquerra i els moviments socials alternatius, i les reinterpretin sota paràmetres ultranacionalistes, és una mostra de la voluntat d'aquest entramat polític per superar els estereotips i dogmes precedents per tal de consolidar una cultura política pròpia amb certes similituds amb la modelada per l'esquerra alternativa. Així, a més, s'abona la teoria dels extrems que, a l'hora, contribueix a projectar, en el cas per exemple del neofeixisme italià, una imatge

⁸⁶ Entre les que destacaren les de rebuig als refugiats i les relacionades amb l'anomenat Procés català, com quan acudiren a una mobilització convocada pel PP, C's i Vox a la plaça de Colón de Madrid contra el diàleg iniciat pels governs espanyol i català. Acte on també participaren Falange i España 2000.

⁸⁷ Com la que van dur a terme a escassos metres de la mesquita adjacent a la M30 el 22 de març de 2016 després dels atemptats gihadistes comesos a Brussel·les. Una acció per la qual la Fiscalia va atribuir un delictes d'odi als membres d'HSM per llançar bengales davant l'espai de culte mentre desplegaven una pancarta amb el lema «*Avui Brussel·les, demà Madrid?*».

⁸⁸ A. Álvarez-Benavides i F. Jiménez Aguilar: «Estrategias de comunicación de la nueva extrema derecha española. De Hogar Social Madrid a Vox, del alter-activismo a la doctrina de shock», *Estudios de la Paz y el Conflicto. Revista Latinoamericana*, 2 (2020), pp. 66.

⁸⁹ R. Terrasa: «Melisa, el amanecer rubio de la ultraderecha española», *El Mundo*, 24-10-2016.

menys negativa vers la societat, «*apareixen als diaris i a la televisió sense haver matat a ningú, no és poca cosa*». ⁹⁰ No debades, com apunta Warnecke, el fenomen dels *okupes* d'extrema dreta ha emergit en països amb una llarga tradició del moviment squatter d'esquerres. ⁹¹

En el fons, el que persegueixen es aconseguir presentar a la societat una alternativa política de dreta radical adaptada a la realitat del segle XXI, però allunyada dels clixés negatius que van provocar la seva marginalitat política. Tot plegat s'emmarca, com apunta Casals, en el que anomena «*gir civil*» de l'extrema dreta (que inclouria l'acció judicial, l'associacionisme transversal i el treball social). ⁹² Tanmateix, tot i el canvi en les formes, com hem vist, persisteix un pòsit ideològic que es remunta al període d'entreguerres i la Segona Guerra Mundial, ⁹³ com per exemple evidencien els seus principals referents intel·lectuals (Ezra Pound o Ramiro Ledesma) o polítics (strasserisme, protofeixisme i República Social Italiana, antimarxisme, jonsisme/nacional-sindicalisme). Per tant, aquestes noves pràctiques, en realitat, el que van permetre va ser projectar vells discursos.

Altres elements que cal destacar si realitzem un anàlisi comparatiu dels tres projectes és com tots ells sorgeixen a les capitals dels respectius estats (Berlín, Roma i Madrid). Fet que deixa entreveure com l'epicentre de la dreta radical, si més no inicialment, s'ubica en els centres de poder i no pas en la perifèria. A més a més, almenys en el cas alemany, el seu sorgiment obeí a l'espontaneisme, mentre que en el cas de CPI existí una major planificació. Tanmateix, en tots els casos analitzats darrera de l'ocupació hi havia o una formació política (l'alemanya Nationale Alternative) o un organització-moviment amb vocació de partit (tant CPI com HSM es van reconvertir en partits polítics per poder concórrer a les eleccions). Això evidencia com la pràctica de l'ocupació, en el fons, s'ha utilitzat com a mitjà per donar a conèixer les respectives propostes polítiques de cara a consolidar-se com alternatives electorals de futur.

Tots tres, però, presenten trajectòries disperses. Mentre Weitlingstraße 122 va ser una experiència breu que va inspirar la concreció a posteriori de projectes similars arreu del país, el cas de CPI és ben diferent atesa la perdurabilitat del projecte i, sobretot, al fet d'haver pogut mantenir i consolidar l'immoble ocupat originalment. Pel que fa a HSM si quelcom caracteritza el seu recorregut és la capacitat d'ocupar nous edificis cada cop que eren desallotjats, evidenciant per tant una resiliència notable. Òbviament, aquestes evolucions desiguals van determinar també la seva major o menor incidència i rellevància tant a nivell local com internacional. Així, la major consistència i durabilitat del projecte de CPI explica perquè s'erigí en el model de referència arreu d'Europa.

Tanmateix, les experiències posteriors que tractaren de replicar els casos exposats sovint no s'han gestat a partir d'ocupacions d'immobles de propietat aliena, sinó en locals o espais en règim de lloguer (com son a Barcelona els casos del ja desaparegut Casal Tramuntana o el Club Empel). ⁹⁴ Aquesta és una diferència rellevant, tant pel que fa als referents del seu medi, com

⁹⁰ D. di Tullio: *Centri sociali di Destra. Occupazioni e culture non conformi*, pp. 135.

⁹¹ J. Warnecke: «Failed takeover: The phenomenon of right-wing squatting», a *Comparative approaches to informal housing around the globe*, UCL Press, Londres, 2020, pp. 234.

⁹² X. Casals: «De Fuerza Nueva a Vox: de la vieja a la nueva ultraderecha española (1975-2019)», *Ayer*, 118 (2020), pp. 374.

⁹³ Com descriu l'antropòloga Maddalena Gretel Cammelli, «CPI és una manifestació italiana i local d'integralisme polític [...] els lligams amb la tradició del Ventennio son d'importància primària, tant des d'un punt de vista identitari com programàtic», a M. G. Cammelli: *Fascisti del terzo millennio. Per un'antropologia di CasaPound*, pp. 117.

⁹⁴ En aquesta mateixa línia, HS també es va plantejar abandonar l'ocupació il·legal per dotar d'estabilitat al seu projecte establint la seva seu en un local en règim de lloguer. El desgast provocat pels diversos desallotjaments van fer decidir als seus membres abandonar les pràctiques precedents. Amb aquest objectiu, el desembre de 2018 HSM va iniciar una recollida de fons a través de la plataforma de

pel que fa als centres socials autogestionats ideològicament antagònics que persisteixen en la seva estratègia «*d'alliberar espais*». Per tant, s'observa un canvi de dinàmica en aquest sentit, on malgrat traslladar una imatge transgressora, en realitat, s'acaba optant per una alternativa d'ordre que garanteixi la preservació del projecte eludint d'aquesta manera una més que probable resposta jurídica-policial.

Quantitativament, però, el número d'*okupes* vinculats a posicionaments d'extrema dreta és incomparable als d'extrema esquerra, per tant no podem afirmar que es tracta d'un fenomen d'èxit ni a l'alça sinó residual arreu d'Europa. Diversos factors poden explicar el seu declivi o manca d'arrelament, com podrien ser els efectes de l'actuació jurídica-policial, la pressió exercida per la mobilització antifeixista ciutadana, els successius desallotjaments generadors d'instabilitat i desgast, les mesures endegades per part de les respectives administracions, la participació en convocatòries dels partits tradicionals que provocaren que es diluís el seu discurs radical, l'esgotament del projecte associat a la manca de capacitat d'articular una proposta política més enllà de l'activisme, la irrupció de partits que han aglutinat bona part de la militància ultradretana o del vot antisistema (AfD, Lega/Fratelli d'Italia/M5S, Vox) o els migrats resultats electorals obtinguts.

§

---

micro mecenatge GoFundMe. Les denúncies dels usuaris van provocar el tancament del compte poques hores després. J. M. Olmo: «El 'boom' de Vox... y el caso de Hogar Social Madrid: el sueño ultra de Melisa se apaga», *El Confidencial*, 7-1-2019.

REFERÈNCIES

- AASTER, C. 1996. *Centri sociali: geografie del Desiderio: dati, statistiche, mappe e divenire*, Shake, Milà.
- ADELL ARGILÉS, R. i MARTÍNEZ LÓPEZ, M. (coords.) 2004. *¿Dónde están las llaves? El movimiento okupa: prácticas y contextos sociales*, Catarata, Madrid.
- ADINOLFI, G. i FIORE, R. 2015. *Noi Terza Posizione*, Settimo Sigillo, Roma.
- ALBANESE, M.; BULLI, G.; CASTELLI GATTINARA, P. i FROIO, C., 2014. *Fascisti di un altro millennio? Crisi e partecipazione in CasaPound Italia*, Bonanno, Roma.
- ÁLVAREZ-BENAVIDES, A., 2019. «Elementos para el análisis de una nueva extrema derecha española», a *Movimientos sociales, acción colectiva y cambio social en perspectiva. Continuidades y cambios en el estudio de los movimientos sociales*, Fundación Betiko, Abadiño.
- ÁLVAREZ-BENAVIDES, A. i JIMÉNEZ AGUILAR, F., 2020. «Estrategias de comunicación de la nueva extrema derecha española. De Hogar Social a Vox, del alter-activismo a la doctrina del shock», *Estudios de la Paz y el Conflicto. Revista Latinoamericana*, 1.
- BARTSCH, G., 2020. *Otto Strasser. Der linke Nationalsozialist*, Bublies Sigfried, Coblença.
- BERIZZI, P., 2009. *Bande Nere. Come vivono, chi sono, chi protegé i nuovi nazi-fascisti*, Bompiani, Milà.
- 2018. *Nazi Italia. Viaggio in un Paese che si è riscoperto fascista*, Baldini+Castoldi, Milà.
- BERZANO, L.; GALLINI, R. i GENOVA, C., 2009. *Liberi tutti. Centri social e case occupate a Torino*, Ananke, Torí.
- BRANZAGLIA, C.; PACODA, P. i SOLARO, A., 1992. *Posse italiane. Centri sociali, underground musicale e cultura giovanile degli anni '90 in Italia*, Tosca edizioni, Cesena.
- BRÄUNINGER, W., 2016. *Kühnen. Porträt einer deutschen Karriere*, Hess, Bad Schussenried.
- CASALS, X., 2020. «De Fuerza Nueva a Vox: de la vieja a la nueva ultraderecha española (1975-2019)», *Ayer*, 118.
- 2003. *Ultrapatriotas. Extrema derecha y nacionalismo de la guerra fría a la era de la globalización*, Crítica, Barcelona.
- 1998. *La tentación neofascista en España. La evolución de la extrema derecha durante la transición, así como sus espejos y referentes europeos*, Plaza & Janés, Barcelona.
- 1995. *Neonazis en España. De las audiciones wagnerianas a los skinheads (1966-1995)*, Grijalbo, Barcelona.
- CASILLO, G., 2012. *A destra della destra: Terza Posizione*, Tesi di laurea, Università degli studi del Molise, Campobasso.
- CHELES, L.; FERGUSON, R. i VAUGHAN, M., 1995. *The Far Right in Western & Eastern Europe*, Logman, Londres.
- COSMELLI, A. i MATHIEU, M., 2009. *Oltre Nero. Nuovi, Fascisti, Italiani*, Contrasto books, Roma.
- COSTA GONZÁLEZ, M. C., 2004. «Okupas. Cultura de contestación», *Revista de estudios de juventud*, 64.
- DD. AA., 2019. *Centro Sociale Leoncavallo. Quarant'anni di cultura a Milano. La città com'era, la città come cambiava, la città che verrà*, Edizioni Interno, Milà.
- DD. AA., 1999. *Okupación, represión y movimientos sociales*, Diatriba, Madrid.
- DI NUNZIO, D. i TOSCANO, E., 2011. *Dentro e fuori CasaPound. Capire il fascismo del terzo millennio*, Armando editore, Roma.
- DI TULLIO, D., 2006. *Centri sociali di Destra. Occupazioni e culture non conformi*, Castelvecchi, Roma.
- DOHERTY, B., 2002. *Ideas and Actions in the Green Movement*, Routledge, Londres.
- DOMÍNGUEZ, M.; MARTÍNEZ, M. Á. i LORENZI, E., 2010. *Okupaciones en movimiento. Derivas, estrategias y prácticas*, Tierra de nadie, Ciempozuelos.
- FEIXA, C.; COSTA, C. i PALLARÉS, J. (eds.), 2002. *Movimientos juveniles en la Península Ibérica. Graffitis, grifotas, okupas*, Ariel, Barcelona.
- FEIXA, C. i PORZIO, L., 2004. *Culturas juveniles en España (1960-2003)*, INJUVE, Madrid.
- FEIXA, C. i SAURA, J. R. (eds.), 2000. *Joves entre dos mons. Moviments juvenils a Europa i a l'Amèrica Llatina*, Universitat de Lleida/Secretaria General de Joventut de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- FERNÁNDEZ VILLANUEVA, C. (ed.), 1998. *Jóvenes violentos. Causas psicossociológicas de la violencia en grupo*, Icaria, Barcelona.
- FIELITZ, M. i LOTTE LALOIRE, L. (eds.) *Trouble on the Far Right. Contemporary Right-wing Strategies and Practices in Europe*, Transcript, Bielefeld.
- FROIO, C.; CASTELLI GATTINARA, P.; BULLI, G. i ALBANESE, M., 2020. *CasaPound Italia. Contemporary Extreme-Right Politics*, Routledge, Londres.
- GALLEGO, F., 2006. *F. GALLEGO: Una patria imaginaria. La extrema derecha española (1973-2005)*, Síntesis, Madrid.
- 2005. *Ramiro Ledesma Ramos y el fascismo español*, Síntesis, Madrid.
- GARCÍA, R. i BETANCOR, G., 2019. *Movimientos sociales, acción colectiva y cambio social en perspectiva. Continuidades y cambios en el estudio de los movimientos sociales*, Fundación Betiko, Abadiño.
- GERMINARIO, F., 2018. *CasaPound. La destra proletaria e la "Comunità di lotta"*, Asterios editore, Trieste.
- GERMINARIO, F., 2014. *Tradizione, mito, storia. La cultura politica della destra radicale e i suoi teorici*, Carocci, Roma.
- GERONIMO, 2012. *Fire and Flames. A History of the German Autonomist Movement*, PM Press, Oakland.

- GRASHOFF, U. (ed.), 2020. *Fringe. Comparative Approaches to informal Housing Around the Globe*, University College London Press, Londres.
- GRETEL CAMMELLI, M., 2015. *Fascisti del terzo millennio. Per un'antropologia di CasaPound*, Ombre corte, Verona.
- GÚZMAN-CONCHA, C. A., 2012. *Repensando el radicalismo político en Europa Occidental. El movimiento de centros sociales (okupación) en perspectiva comparada*, Tesis doctoral, UB.
- HASSELBACH, I., 1996. *Führer-Ex. Memoirs of a Former Neo-Nazi*, Chatto & Windus, Londres.
- HOCKENOS, P., 1993. *Free to Hate. The Rise of the Right in Post-Communist Eastern Europe*, Routledge, Nova York.
- JIMÉNEZ AGUILAR, F. i ÁLVAREZ-BENAVIDES, A., 2019. «Asociaciones Culturales de Ayuda Nacional. La emergencia de una extrema derecha alternativa en España», *Tiempo Devorado. Revista de Historia Actual*, 1.
- LOVE, N. S., 2016. *Trendy Fascism. White Power Music and the Future of Democracy*, State University of New York Press, Albany.
- LUZAR, K.; WAGNER, B.; BORSTEL, D. i LANDGRAF, G., 2006. *Rechtsextremismus in der Weitlingstraße-Mythos oder Realität*, ZDK Gessellschaft Demokratische Kultur, Berlin.
- MADUEÑO ÁLVAREZ, M., 2021. *El falangismo en la España actual (1977-2020)*, Sílex, Madrid.
- MARTÍNEZ LÓPEZ, M., 2002. *Okupaciones de viviendas y de centros sociales. Autogestión, contracultura y conflictos urbanos*, Virus, Barcelona.
- MIJAÍL, S., 2019. *El horror de una parodia. Tres discursos sobre Amanecer Dorado*, La Moderna, Cáceres.
- MILLER-IDRISS, C., 2020. *Hate in Homeland. The New Global Far Right*, Princeton University Press, Princeton.
- MOLINA, R.; CEJUDO, R.; GAVILÁN, M. Á. i MIALDEA, A., 2000. «En los márgenes de la ciudad transitada. El movimiento okupa como disidencia social», *Ámbitos. Revista de estudios de ciencias sociales y humanidades*, 4.
- MORENCOS, V., 2019. «Las estrategias de institucionalización de la nueva derecha radical española, 2002-2017», *Política y Gobernanza. Revista de Investigaciones y Análisis Político*, 3.
- NUÑEZ SEIXAS, X. M., 2018. *Suspiros de España. El nacionalismo español 1808-2018*, Planeta, Barcelona.
- OLIVÁN, F. (COORD.), 2021. *El toro por los cuernos: Vox, la extrema derecha europea y el voto obrero*, Tecnos, Madrid.
- RAMOS, M. (COORD.), 2021. *De los neocón a los neonazis. La derecha radical en el estado español*, Rosa Luxemburg Stiftung, Madrid.
- RE, M., 2020. «La deriva radical: CasaPound Italia y el fascismo del tercer milenio». *Revista de Estudios Políticos*, 189.
- RODRÍGUEZ JIMÉNEZ, J. L., 1998. *¿Nuevos fascismos? Extrema derecha y neofascismo en Europa y Estados Unidos*, Península, Barcelona.
- 1994. *Reaccionarios y golpistas. La extrema derecha en España: del tardofranquismo a la consolidación de la democracia (1967-1982)*, CSIC, Madrid.
- ROSATI, E., 2018. *CasaPound Italia. Fascisti del Terzo Millennio*, Mimesis, Milà.
- SAAVEDRA, D., 2021. *Memoria de un exnazi. Veinte años en la extrema derecha española*, Penguin Random House, Barcelona.
- SANROMÁN, D. L., 2008. *La Nueva derecha. Cuarenta años de agitación metapolítica*, CIS, Madrid.
- SIDERA, A., 2020. *Feixisme persistent. Radiografia de la Itàlia de Matteo Salvini*, Saldonar, Barcelona.
- SIMÓN, M. Á., 2007. *La extrema derecha en Europa desde 1945 hasta nuestros días*, Tecnos, Madrid.
- SCHMIDT, M., 1993. *La Alemania neonazi y sus ramificaciones en España y Europa*, Anaya & Mario Muc-hnik, Madrid.
- STAUD, T. i RADKE, J., 2002. *Neue Nazis. Jenseits der NPD: Populisten, Autonome Nationalisten und der Terror von Rechts*, Kiepenheuer & Witsch, Colònia.
- SUSO, R., 2016. *La claveguera marró. L'NSU i el terror neonazi a Alemanya*, Tigre de paper, Manresa.
- VILLANO, A., 2017. *Da Evola a Mao. La destra radicale dal neofascismo ai "nazimaoisti"*, Luni Editrice, Milà.
- VIÑAS, C., 2012. *Skinheads a Espanya. Orígens, implantació i dinàmiques internes (1980-2010)*, Tesis doctoral, UB.
- 2006. *Tolerància zero. La violència en el futbol*, Angle editorial, Barcelona.
- 2005. *El mundo ultra. Los radicales del fútbol español*, Temas de Hoy, Madrid.
- 2004. *Skinheads a Catalunya*, Columna, Barcelona.
- 2001. *Música i skinheads a Catalunya. El so de la política*, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- VON MERING, S. i WYMAN, T., 2013. *Right-wing Radicalism Today. Perspectives from Europe and the US*, Routledge, Londres.

Carles Viñas, Universitat de Barcelona és professor de la Secció d'Història Contemporània i Món Actual del Departament d'Història i Arqueologia, Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona i del Màster en Prevenció de la Radicalització, Facultat de Dret de la Universitat de Barcelona. És membre del International Expert Network del C-REX- Center for Research on Extremism de la University of Oslo i de l'Standing Group on Extremism and Democracy & Political Violence (European Consortium for Political Research). La seva activitat de recerca està focalitzada en la història de l'extremisme polític i esportiu i els estils juvenils. Membre del Grup de Recerca Consolidat Centre Estudis Històrics Internacionals (GREC-CEHI), participa en projectes de recerca sobre extrema dreta, franquisme i joventut als segles XX i XXI. Ha publicat diversos assajos com Skinheads a Catalunya o El mundo ultra. Los radicales del fútbol español.

§